

„KALEVIPOJA” VÄLISRETSEPTSIOON, *ATTENTION!*

Cornelius Hasselblatt. Kalevipoeg Studies. The Creation and Reception of an Epic. (Studia Fennica Folkloristica 21.) Helsinki: Finnish Literature Society, 2016. 144 lk.

Cornelius Hasselblatt on eesti kirjandusteaduse südametunnistus. Ta on kirjutanud põhjaliku „Eesti kirjanduse ajaloo” („Geschichte der estnischen Literatur: von den Anfängen bis zur Gegenwart”,

2006, e k 2016) ning 2015. aastal ilmus tema artiklite kogumik „Eemalt vaadates. Veerand sajandit eesti kirjandusega”. Monograafia „Kalevipoeg Studies. The Creation and Reception of an Epic” täidab rahvuseepose ingliskeelses retseptsioonis valitsenud tühimiku. Tegu on üllataval kombel esimese kaasaegse ingliskeelse tervikliku käsitlemisega meie eepose saamisloost ja vastuvõtust. Raamatu peakiri – „Kalevipoja-uuringud.

Eepose loomine ja retseptioon” – on pre-tensioonikas ja kõlab, nagu oleks tegu teadusajakirja või vähemasti seeriaga, nagu märgib humoorikalt ka raamatu retsensent Guntis Šmidchens.¹

Hasselblatti monograafia olulisust eesti rahvuseepose saamisloo ja vastuvõtu selgitajana angloameerika kultuuriruumis on raske üle hinnata, see on hädavajalik raamat, eriti arvestades seda, et „Kalevipoeg” on tänaseni eesti kultuuri visiitkaart maailmas, üks enim tõlgitud eesti kirjanduse teos. Jälginud erilise huviga just „Kalevipoja” tõlkeid, on Hasselblatti olulisim tähelepanek see, et enamik neist esitab Kreutzwaldi eepost just kirjandusteosena, st vaidlused „Kalevipoja” allikate autentsuse üle senistes eesti valdavalt folkloristlikes käsitlustes pole välismaises retseptioonis aktuaalsed. Kokku on 150 aasta vältel eepose täistekst, 19 033 värsirida tõlgitud 13 keelde: saksa, vene, inglise, soome, rootsi, läti (2 korda), leedu, ukraina, ungari, tšehhi, rumee-nia ja prantsuse keelde ning viimati ilmus eepos ka hindi keeles (tlk Vishnu Khare, 2012). Tõlkimine aga jätkub, „Kalevipoja” täistekst on praegu vahendamisel hiina ja läti keelde. Lisaks on mitmekümnes keeles ilmunud eesti rahva eepose tutvustusi muudes žanrides (proosas kokkuvõtted, adaptatsioonid lastele, üksikute lugude tõlked koos proosakokkuvõtetega). Kreutzwaldi keerulise sõnakasutusega, arhaisemide ja autori uudissõnade poolest rikka originaali mõistmiseks pööratakse kindlasti ka ingliskeelsete tõlgete poole, neidki on kolm erinevat versiooni: William Forsell Kirby proosaüberjutustus (1895), Jüri Kurmani täisteksti tõlge (1982) ja sellest omakorda tõuke saanud Triinu Kartuse tõlge (1997–2003, ilmus 2011). Teistesse keeltesse tõlkimisel on selgitav meta-kirjandus, seega ka Hasselblatti monograafia asendamatu: see aitab kaasa tõl-

gitava teose tutvustamisele uues keele- ja kultuuriruumis.

Hasselblatti raamatu üks sõnumeid on, et „Kalevipoja” XIX sajandi välis-retseptioon määras teose edasise saatuse. Konkreetsete allikate alusel näitab 5. peatükk („The German reception of the *Kalevipoeg*”, lk 74–97) veenvalt, kuidas eepose kakskeelne esmatrükk ÕES-i vihikutes (1857–1861) jõudis lausa vahetult Saksamaale ning sai kiiresti positiivse akadeemilise tagasiside. Eestikeelne kirjandusruum polnud veel tekkida jõudnud, puudus isegi vajalik keeleline pinnas Kreutzwaldi teose hindamiseks. Hasselblatt rõhutab korduvalt saksa keele kui XIX sajandi rahvusvahelise akadeemilise suhtluskeele olulisust ning ta jääb Jaan Unduski „eksistentsiaalse Kreutzwaldi” teesi juurde: Lauluisa ei uskunud eesti keele tulevikku.² Kreutzwald kirjutas „Kalevipoega” kui hauakivi eesti keelele ja rahvale, mitte kui monumenti kuldsele iseisvusajale (lk 44). Rahvuseepose eestikeelne retseptioon algas 10–15 aastat hiljem, C. R. Jakobsoni kooliõpikutest (1870 jj), kuid nagu me teame, muutus seejärel „Kalevipoeg” mõne aastaga rahvusliku ärkamisaja sümboliks. Hasselblatt analüüsib uudsel samal ajal jätkunud eepose välisretseptiooni, näidates, kuidas see hakkab varieeruma. Ta on vaeva näinud kõikide saksakeelsete tõlgete, adaptatsioonide ja nende autorite päritolu selgitamisega, samuti tõlgete keelelise analüüsiga, et tuua välja, kui tugevalt iga järgnev tõlge on eelmisest mõjutatud.

Jälgides „Kalevipoja” retseptiooni XIX ja XX sajandil, esitab Hasselblatt skeemi (lk 60), millel on kolm selget tasandit: 1) Kalevipoja muistendid ringlesid rahva seas, 2) Kreutzwald koondas need oma lugulaulu „Kalevipoeg” ja see kanoniseeriti, 3) eepose tekst hakkab taas rahva seas ringlema ning avaldub uutes „Kalevipoja”-ainelistes ilukirjan-

¹ G. Šmidchens, Cornelius Hasselblatt, *Kalevipoeg Studies: The Creation and Reception of an Epic*. – *Journal of Baltic Studies* 2016, kd 47, nr 3, lk 414–416. <http://dx.doi.org/10.1080/01629778.2016.1215097> (11. XI 2017).

² Vt J. Undusk, Eksistentsiaalne Kreutzwald. – *Vikerkaar* 2003, nr 10–11, lk 133–152; J. Undusk, Eesti kirjanike ilmavaatest. (Eesti mõttelugu 118.) Tartu: Ilmamaa, 2016, lk 114–139.

dusteostes. See skeem on ilus, kuid siiski peaks tegema paranduse, et „Kalevipoeg” võeti eesti maarahva seas ärkamisajal kiiresti omaks, Kalevipoja teksti kujunemisele pandi alus just ärkamisaja autorite loomingus, mitmeid toredaid eeposeainelisi näiteid on ka XIX ja XX sajandi vahetusest, isegi proletaarselt luuletajatelt. See protsess on olnud pidev tänaseni ning toimunud paralleelselt ametliku kanoniseerimisega läbi kõikide valitsuste, nii Kodu- kui ka Välis-Eestis. Tänapäevaks on „Kalevipoeg” kujunenud rahvuslikuks tüvitekstiks,³ mille siirdeid kohtame Eesti elu kõikidel tasanditel.

„Kalevipoja” teadusliku käsitluse uus jõuline laine Eestis ja valdavalt eesti keeles tekkis seoses Lauuluisa juubeliga 2003. aastal, kuid teaduslikke käsitlusi inglise keeles on avaldatud siiski liialt vähe.⁴ Tähelepanuväärne roll nüüdisaegsemas välisretseptsioonis on olnud Hasselblatti enda saksakeelsetel artiklitel. Tema ingliskeelne monograafia koondabki aastatel 1989–2014 algselt saksa keeles ilmunud 14 artiklit, mis on jaotatud seitsmesse peatükki ning, nagu autor sissejuhatuses märgib, ingliskeelse lugeja jaoks ümber töötatud ja kohandatud. Guntis Šmidchens peab Hasselblatti raamatut meisterlikuks käsitluseks, eesti rahvuseepose esimeseks ingliskeelseks tutvustuseks.⁵ Lisagem, et sissejuhatusena võiks käsitleda ka „Kalevipoja” kolmanda ingliskeelse tõlke (2011) saatesõnu Toomas Hendrik Ilveselt, Jüri Talvetilt ja Ülo Valgult, mis ei ole tõenäoliselt Šmidchensile tuttavad. Võiks seega öelda, et Hasselblatti monograafia ei alusta, vaid jätkab rah-

vuseepose nüüdisaegset ingliskeelset retseptsiooni.

Nii või teisiti tekkis mul küsimus eesti ja välisallikate vahekorra kohta „Kalevipoja” uurimisel. Hasselblatti teose nimeloend annab „Kalevipoja” retseptsioonist üllatava pildi: eesti autoreid on siin kokku 147, välisautoreid 169. Siinjuures peab arvestama, et suur osa, täpsemalt 34 eestikeelsetest nimedest kuulub niiöelda loomingulise vastuvõtu alla: need on uute kirjanduslike teoste autorid paljudes žanrides, mille intertekstuaalseks aluseks on „Kalevipoeg” (Enn Vetemaa, Kerttu Rakke, Andrus Kivirähk jt). Neist vähem on nimetatud kirjandusteaduslikke käsitlusi: August Annist, Felix Oinas, Ülo Valk, Jaan Undusk, Arne Merilai, Rein Veidemann, Jüri Talvet ning sinne autor (koos Piret Viiresega).

Teos „Kalevipoja-uuringud” kesken- dub Kreutzwaldi kirjutamisaege konteksti selgitamisele ning jälgib teraselt eepose edasist vastuvõttu. Olgu kohe ka öeldud, et tuginemata teooriatele, käsitleb Hasselblatt retseptsiooni täiesti tervemõistuslikult, ent vägagi avaras tähenduses: kriitika, tõlgete ja ilukirjandusliku loominguna, milles on kasutatud „Kalevipoja” n-ö materjali. Kriitika jälgimisel piirdub Hasselblatt „Kalevipoja” vastuvõtuga saksa keele- ja akadeemilises ruumis XIX sajandil. Saksa ja eesti kultuuriruumi suhete vaatepunktist eesti kirjanduse vanema ajaloo läbivalgustamine on minu meelest ka Hasselblatti raamatu suurim väärtus ja lausa hindamatu panus eesti kirjanduse historiograafiasse. Autor on küll jätkanud „Kalevipoja” käsitlust kirjandusteosena, kuid toonud tagasi rõhuasetuse „Kalevipoja” saamisloole baltisaksa estofiilide ringkonnas, mis on üldistatud laiemaks *Estica* probleemiks XIX sajandil. Teiseks jälgib Hasselblatt suure huviga (saksa) tõlkeid.

Raamatu sissejuhatav peatükk (lk 10–25) valgustab põgusalt Eestimaa ajalugu, sõnastab uurimuse eesmärgid ja pakub ingliskeelsele lugejale algupärase kokkuvõtte eepose 20 laulust. 2. peatükk „Kalevipoja” tähtsus rahvusliku emantsipatsiooniliikumisele Eestis XIX sajan-

³ Vt M. Laak, „Kalevipoeg” kui tüvitekst. – Keel ja Kirjandus 2013, nr 3, lk 192–209; A. Merilai, Tüviteksti mõistest. – Keel ja Kirjandus 2017, nr 10, lk 739–747.

⁴ Viimasena Arne Merilai artikkel „Kalevipoeg: Aspects of genre and authorship” (Journal of Baltic Studies 2015, kd 46, nr 4, lk 497–510).

⁵ G. Šmidchens, Cornelius Hasselblatt, Kalevipoeg Studies: The Creation and Reception of an Epic.

dil" („The significance of the *Kalevipoeg* for the national emancipation movement of Estonia in the nineteenth century", lk 26–40) võtab kokku kõik, mis on teada „Kalevipoja” kirjutamisest, toetudes peamiselt Kreutzwaldi saksakeelsele kirjavahetusele. Läbivaks ongi loomulikult saksa vaatepunkt „Kalevipoja” saamisloo jälgimisel. Kui mõelda aga „Kalevipoja-uuringute” jätkamisele, siis oleks üheks võimalikuks teemaks Vene tsaaririigi tsensuuri tegevuse läbivalgustamine, millega jõudis alustada Vello Paatsi. Hasselblatt on tsensori tegevust 1854. aastal küll nimetanud, kuid tsensor C. F. Mickwitz ja Kreutzwaldi eepose teksti suhe vääraks enamat tähelepanu: näiteks see, kuidas täitis Kreutzwald tsensori käsku eemaldada juba 1853. aasta sügisel valminud „Alg-Kalevipojast” kõik värsid, mis viitasid orjusele, rõhumisele ja muistsele vabadusele – kokku üle 160 värsirea. Küsimusi tekitab ka mõiste *national emancipation* kasutamine sisseharjunud eesti rahvusliku ärkamisaja (*national awakening*) asemel, kuigi raamatu kontekstis tähendab „emantsipatsioon” arvatavasti ärkamisaegset vabanemist saksa keele-ruumist ja kultuurist.

Monograafia 3. peatükk „„Kalevipoja” loomine, kasvatamine ja jagamine” („The emergence, cultivation and dissemination of the *Kalevipoeg*”, lk 41–61) keskendub Kalevipoja teksti järjepidevusele eesti kultuuris ja annab ülevaate selle ainetel loodud uutest kirjandusteostest. Kuigi raamatu sissejuhatuses on autor rõhutanud, et tal ei ole kavas korrata seniseid tuntud ja kõigile kättesaadavaid uurimusi, on ta seda 3. peatükis, eriti alaosas „Tsitaadid, adaptatsioonid ja intertekstuaalsed seosed” („Quotations, adaptations and intertextual connections”, lk 44–59) siiski küllalt suures ulatuses teinud. Siin on tekstinäidete täpsusega esitatud „Kalevipoja” intertekstuaalsuse uuring, mida Tartu Ülikoolis tehti professor Jüri Talveti juhtimisel aastatel 2001–2003. Eestis algaski paradigma muutus „Kalevipoja”-uuringutes Jüri Talveti

murrangulisest artiklist 2003. aastal,⁶ mis kehtestas eepose käsitlemise maailmakirjandusse kuuluva teosena ning vaatles Kreutzwaldi andeka luuletajana. Sellest alates on eesti kirjandusteadus läinud „Kalevipoja”-uuringutes edasi eepose inter- ja transtekstuaalsete seoste semiootilise analüüsiga. Selle üheks tulemuseks oligi „Kalevipoja” kui alusteosega seotud ilukirjanduslike tekstide (luule, proosa, draama) kogumine. Kui Eesti uurimus püüdis püsida semiootilise analüüsi teoreetilises raamistikus, siis sisuliselt sama nähtust selgitades kasutab Hasselblatt teist, oma metakeelt, rääkides „Kalevipoja materjali” töötlemisest (*recycling*) ja taaskasutusest (*reuse*, vt lk 60). Kuigi monograafia 3. peatükk toob välja ka paar minule tundmatut „Kalevipoja”-ainelist teost, näiteks Kivisildniku poemi „Kalevipoeg omas mahalas” (kogumikust „Otsin naist”, 2004), jääb see vähem veenvaks, sest Kalevipoja teksti fragmenteerumist autor ühegi vaatenurga alt ei selgita. Eesti allikate analüüs on jäänud poolikuks arvatavasti sellepärast, et Hasselblatt ei olegi eesmärgiks seadnud tegeleda „Kalevipoja” kui teose poeetikaga – kuid just siin peitub usutavasti seletus mitmete nähtustele eepose edasises käekäigus. Kuid 3. peatükk tervikuna on kahtlemata hea lähe eesti „Kalevipoja”-uuringute edasiseks tutvustamiseks välislugejale ja selle eest aitäh.

Ülaltoodud asjaolud seoses monograafia 3. peatükiga sundisid teravama pilguga vaatama ka viitamist. Üldjuhul on see korrektne, kuid osutatud teksti ulatus kaudviidete puhul jääb nii mõnelgi korral segaseks. Kas ei peaks teise autori pikema teksti kasutamisel olema viide vastava lõigu lõpus, mitte lõigu esimese lause järel, mis loob mulje, nagu oleks kasutatud teisest allikast vaid üht lauset? Kui enamik näiteid on pärit eestikeelsetest uurimustest, siis on

⁶ J. Talvet, „Kalevipoeg” – suur Euroopa eepos. – Keel ja Kirjandus 2003, nr 12, lk 886–890.

Hasselblatt omalt poolt lisanud näitena Lembit Heinrich Vimbi „Kalevipoja” töötluste („Kalevipoja kojutulek”, 2002) ning andnud sellele proportsionaalselt palju ruumi. Vimbi teos kuulub eepose nii-öelda rahvaliku tõlgenduse alla. Rahva, tavaliste eesti inimeste osalemise „Kalevipoja” teksti edasiarendamises tundub autorit üllatavat. Kuid just Vimbi näitega on Hasselblatt tabanud üht olulist „Kalevipojaga” seotud fenomeni: selle jõudmist rahvaliku vastuvõtu tasandile, mis on aastakümneid olnud pidev, nii kodu- kui ka välismaal. Näiteid leidub küllaga rahvalikes peokõnedes, õnnitluskaartidel, etluskavades jm. Eesti Kirjandusmuuseumi Eesti Kultuuriloolisse Arhiivi on üle antud mitmeid edasiarendusi ja ümberkirjutusi, koguni elulugusid, mis on kirjutatud „Kalevipoja” süžeed ja värsimõõtu matkides. Kogu eepose retseptisioon ongi rahvalik tasand kõige põnevam, sest just siin selgub, kui sügavale rahva hinge on „Kalevipoja” tekst juurdunud.

Monograafia 4. peatükk „Ladina, saksa ja eesti keel. Keel ja sündsus ühes XV loo episoodis” („Latin, German and Estonian. Language and decency exemplified through an episode from the fifteenth tale”, lk 62–73) on põnev algupärane uurimus, mis jälgib nn „Raudoja loo” alusel eepose eri tõlkeid kui omamoodi tsensuuri. Näiteks on eri tõlgetes justkui eetilistel kaalutlustel mööda mindud kangelase mõneti obstsõnsest kiviviskest Tuuletuslari tütre niuetesse. Hasselblatt osutab, et selle stseeni puhul oli tegu Põhjamaade iidse mütoloogiaga, millel oli eeposes vaieldamatult vanema patriarhaadi uuemaks patriarhaadiks ülemineku murdepunkti rõhutamise funktsioon.

5. peatükk „Kalevipoja” saksakeelne retseptisioon” („The German reception of the *Kalevipoeg*”, lk 74–97) on üks mahukamaid ja „Kalevipoja” vastuvõtus äärmiselt oluline. Siin jälgib autor teose avalikku ja akadeemilist retseptisiooni XIX sajandi Saksamaal ning saksa fennougriisti Wilhelm Schotti artiklites, samuti Jacob Grimmi kirjade mõju Kreutzwaldi eepose edasisele saatusele.

Hasselblatt püüab rekonstrueerida XIX sajandi Eesti kultuuriruumi. Näiteks tuleb tähele panna, et Schott käsitles Kreutzwaldi eepost kui Euroopa kultuuri osa, mitte kui eksootilist teksti kusagilt perifeeriast. Viimasele asjaolule pöörab tähelepanu ka Guntis Šmidchens. Hasselblatti peaesmärk tundubki olevat välja uurida, mis mõjutas „Kalevipoja” saatust XIX sajandil ja hiljem. Ta näitab veenvalt saksa keele ja kultuuriruumi olulisust – seda on autori arvates tänaseni liiga vähe teadvustatud.

Ka järgmine, 6. peatükk „Kalevipoja” saksakeelsed ümberkirjutused” („German rewritings of the *Kalevipoeg*”, lk 98–106) tegeleb saksakeelse retseptisiooniga, sedakorda jälgides tõlkeid neljas erinevas žanris: C. Chr. Israëli ümberjutustus täiskasvanutele eepose kakskeelse esmatrüki põhjal (1873); saksa luuletaja Julius Grosse versioon „Kalevipojast”, mis kurioosse näitena on Israëli proosaadaptatsiooni uus adaptatsioon tagasi luulevormi (1875); samuti Israëli teose alusel valminud ümberjutustus lastele anonümselt autorilt (1894) ning sada aastat hiljem loodud uus eepose proosaadaptatsioon antropoloog Friedrich Blakelt (1997) teise „Kalevipoja” saksastaja Ferdinand Löwe täisteksti tõlke (1900) alusel. Hasselblatt näitab, kuidas esimene adaptatsioon on mõjutanud järgmisi samasse keelde tehtud kohandusi. Üllatavalt toob ta nende tõlgete puhul sisse mõiste *rewriting* – kõik neli autorit on kavatsenud „autentse” eesti folkloori alusel kirjutada palju parema teose kui Kreutzwald! Näeme, kuidas eepose ümberkirjutuste „loov žanr” sündis saksa keeles üsna varsti pärast Kreutzwaldi Kalevipoja-vihikute ilmumist (1857–1861). Järgnevatel vahendamistel teistesse keeltesse ei võetud aluseks enam kerulist originaali, vaid alustekst (ingl *core text*) oli saksakeelne ümberjutustus (näiteks põhineb Israëli teosel ka P. Rasmusseni taanikeelne proosavormis „Kalevipoeg”, 1878). Protsess on hästi adutav, kui tuletada meelde Eno Raua „Kalevipoja” ümberjutustuse levikut ja mõju. Hasselblatt juhib esmakordselt tähelepanu,

et sarnane protsess toimus ka välisretseptioonis.

Viimane, 7. peatükk „Rahvaluulest kirjandusse. Folkloristlik metamorfoos „Kalevipoja“ välisretseptioonis” („From folklore to literature. Folkloristic metamorphosis in the foreign reception of the *Kalevipoeg*”, lk 107–117) läheb selle teemaga edasi, avardab „Kalevipoja” retseptiooni tõlgetele teisteski keeltes ning, ilmselge mängurõõmuga, peatub lõpuks kirjanikuna tundmatu Lou Goble'i ulme-romaanis „The Kalevide” (1982) seostel W. F. Kirby ingliskeelse ümberjutustusega (1895). Siin rakendab Hasselblatt loominguliselt Walter Andersoni skeemi, käsitledes „Kalevipoja” tõlkeid ühe ja sama teksti invariantidena. Iga tõlge sisaldab Hasselblatti järgi selle autori fantaasia X-faktorit: „Andersoni seaduse atraktiivne tuum seisneb selles, et see pakub võimaluse vaadelda, miks 125-aastase eesti eepose materjali metamorfoosides võib isegi kõige äärmuslikumaid variatsioone näha eepose säilitamise ja järjepidevuse osalistena” (lk 117). Minu arvates on sellesse 7. peatüki lõpulõiku kätketud nii monograafia originaalsus kui ka põhjendus.

Cornelius Hasselblatti „Kalevipoja-uuringud” on tugevaks põhjaks võimalikele järgnevale käsitlustele. See hästi kirjutatud, põhjalik allikaanalüüs meeldib mulle veel sellepärast, et näitab selgelt, kuidas taustade ja protsesside jälgimine pikemal ajateljel rikastab tähendusi. Eriti olukorras, kus Eesti kirjandusõpetuses on tähelepanu suunatud üha enam üksikutele teostele ja tekstide lähilugemisele, mitte ajastu kontekstide ja kirjanduslike protsesside selgitamisele. Hasselblatt toob meisterlikult esile selle, mida protsesside, kontekstide ja allikate tundmine teose mõistmisele juurde annab.

Oma raamatu lõpus esitab Hasselblatt väite: eesti kirjandus jäi ellu ainult tänu välisretseptioonile. Kas nüüd ärritab ta eesti lugejat teadlikult ja jääb ootama revanši? Jääme siis uskuma, et raamatu pealkiri polnudki juhus, uus seeria Soome Kirjanduse Seltsi kirjastuses on loodud ja ootab uusi käsikirju. Cornelius Hasselblatt aga väärriks kahtlemata doktorikraadi ka eesti kirjanduses.

MARIN LAAK